

izvorni znanstveni članak / original scientific article
primljen / received: 20. 06. 2020.

UDK: 911.375:316.334.56
(497.11)“19/20

RAZLIČITA LICA POSTSOCIJALISTIČKOG URBANOG RAZVOJA: ISKUSTVA IZ BEOGRADA

Nikola JOCIĆ

University of Erlangen-Nuremberg
GeoZentrum Nordbayern
Henkestraße 9-11, 91054 Erlangen, Germany
E-mail: nikola.jocic@fau.de

ABSTRACT

Zbog tragičnih razvoja događaja koji su pratili raspad zemlje početkom devedesetih godina 20. veka, post-socijalistički tranzicioni period je na najvećem prostoru bivše Jugoslavije nastupio sa zakašnjenjem u odnosu na zemlje centralne i istočne Evrope. Nastupajuće sveobuhvatne političke, ekonomske i društvene promene odrazile su se i na urbani prostor kroz fizičke i socijalne manifestacije inicirajući urbanu transformaciju. U radu je analiziran postsocijalistički urbani razvoj Beograda, uz primere iz dva dela grada sa drugačijim istorijskim nasleđem, socijalnim razvojem i urbanim funkcijama. Nasleđene karakteristike posmatranih urbanih celina, kao i aktuelne političke i društveno-ekonomske promene, kreirale su mogućnosti za diferencijaciju razvojnih trajektorija. Sagledane su urbane dinamike tokom poslednjih nekoliko godina i tako identifikovani mehanizmi i akteri koji vode aktuelne urbane procese u Beogradu. Ti mehanizmi nisu isključivo vezani za Beograd, već su često prisutni i u ostalim postsocijalističkim urbanim okruženjima, posebno u gradovima regiona.

Ključne reči: postsocijalistička tranzicija, urbani razvoj, urbana transformacija, Beograd, Savamala, Novi Beograd

DIFFERENT FACETS OF POST-SOCIALIST URBAN DEVELOPMENT: EXPERIENCES FROM BELGRADE

Due to the tragic developments that followed the country's disintegration in the early 1990s, the post-socialist transition in the former Yugoslavia was delayed compared to the countries of Central and Eastern Europe. The emerging comprehensive political, economic, and social changes have also affected the urban space through physical and social manifestations, initiating urban transformation. The paper analyses the post-socialist urban development of Belgrade with examples from two parts of the city with different historical heritage, social development, and urban functions. The inherited characteristics of the observed urban units, as well as the current political and socio-economic changes, have created opportunities for the differentiation of development trajectories. Urban dynamics have been examined over the last few years, and thus, the mechanisms and participants leading the current urban processes in Belgrade have been identified. These mechanisms are not exclusively related to Belgrade but are often present in other post-socialist urban environments, especially in the cities of the region.

Keywords: post-socialist transition, urban development, urban transformation, Belgrade, Savamala, New Belgrade

1.0 Uvod¹

Iako je “Gvozdena zavesa” pala pre više od trideset godina, pojedine zemlje se i dalje nalaze u lavirintu post-socijalističke tranzicije. Proces tranzicije podrazumeva prelazak iz jednopartijskog sistema u politički pluralizam i prelazak iz planske u tržišnu privredu. Na tom putu su se u bivšim socijalističkim zemljama javljale različite prepreke. Umesto Berlinskog zida, koji se suštinski prožimao od severa od juga kontinenta, podižu se drugi imaginarni i materijalni zidovi (Hirt, 2012) kao rezultat kontinuirane tranzicije. Posebno je to naglašeno u državama nastalim nakon raspada Jugoslavije koje su prošle (ili još prolaze) kroz odloženu tranziciju zbog poslednje decenije 20. veka provedene u oružanim sukobima, a neke i u međunarodnoj blokadi. Zvanični cilj svih država nastalih nakon raspada Jugoslavije je članstvo u Evropskoj uniji. Slovenija kao prva i Hrvatska kao druga su postale članice EU, dok se ostale bivše jugoslovenske republike sa manje ili više uspeha još uvek nalaze u integracionom procesu.

Srbija je zapravo ušla u proces post-socijalističke tranzicije nakon pobede predsedničkog kandidata Vojislava Koštunice i Demokratske opozicije Srbije na predsedničkim i parlamentarnim izborima 2000. godine nad Slobodanom Miloševićem i Socijalističkom partijom Srbije. Proces međunarodnih integracija je aktiviran nakon 2000. godine i započela je ubrzana reforma privrede i institucija. Entuzijazam povodom evropskih integracija je delom splasnulo nakon atentata na reformski orijentisanog premijera Zorana Đinđića. Sledeće poteškoće se javljaju nakon svetske ekonomske krize iz 2008. godine, te kasnijih kolebanja unutar same EU oko daljeg proširenja zbog ekonomskih, političkih i društvenih problema u državama članicama. Srbija se i dalje nalazi na putu integracije u EU. Zvanična politika Vlade je takođe na tom kursu, mada je napredak u poslednjih nekoliko godina usporen. Tome doprinosi i uspon populističke i delimično autokratske vlasti koji je usporio razvoj demokratije u Srbiji. Prema najnovijem izveštaju Freedom House, stanje demokratskih institucija i sloboda je na najnižem nivou od 2001. godine, a status Srbije je devalvirao iz “delimično konsolidovane demokratije” u “hibridni režim”.

¹ Ovaj rad se delom zasniva na knjizi “Creative Economy in a Post-Socialist Transitional Context: Spatial Distribution of Creative Activities and Their Interrelation with Urban Milieus in City Quarters of Belgrade” (Nikola Jocić, 2019, University of Bamberg Press). Kako je knjiga objavljena na engleskom jeziku, njeni delovi su prilagođeni i objavljeni u ovom radu na bosanskom/srpskom/hrvatskom jeziku.

Ekonomska, politička i društvena tranzicija imaju značajan uticaj na gotovo sve elemente društva. Urbana naselja čine značajan deo bivših socijalističkih zemalja tako da je pitanje načina na koji oni prolaze kroz tranziciju i kako se transformišu na tom putu veoma relevantno (Sýkora i Bouzarovski, 2012). Ta naselja predstavljaju klasičan primer (post-) modernog urbanizma, sa sličnim trendovima koji se dešavaju u mnogim post-industrijskim gradovima, ali često sa različitim rezultatima zbog drugačijeg istorijskog nasleđa i razvojnih trajektorija (Hirt 2008). Post-socijalistička urbana tranzicija se odvija različitim tempom i sa raznovrsnim rezultatima, a što je uslovljeno karakteristikama samih gradova. Ipak, svakako je moguće detektovati određene generalne trendove validne za gotovo sva post-socijalistička urbana područja. Iako je u žiži interesovanja već tri decenije, post-socijalistička urbana tranzicija je i dalje aktuelna tema (npr. Kovács, 2020).

Između ostalih procesa u post-socijalističkom periodu, privatizacija, kao podrška neoliberalnom sistemu, diktira i promene u urbanom prostoru – od funkcionalnih, društvenih, preko promena namene prostora, ali i estetskih (Hirt, 2012). Kontekstualne promene na političkom, društveno-ekonomskom i institucionalnom nivou iniciraju urbanu transformaciju koja se ogleda u promenama u prostornom planiranju i politikama, diverzifikaciji urbanih pejzaža, kao i u pojavi nove lokalne, ali i međunarodne konkurencije (Nedović-Budić, Tsenkova i Marcuse, 2006). Procesi deindustrijalizacije i razvoj masovnog potrošačkog društva, ali i restitucija, su takođe uticaji koji ne smeju biti zanemareni. Privatizacija stambenog fonda, kao i pojava nove srednje i više klase su neki od faktora koji utiču na proces džentrifikacije, koji ipak ne igraju glavnu ulogu u transformaciji post-socijalističkih gradova (Sýkora 2005). Kao rezultat posebnog istorijskog nasleđa i faktora koji su zavisni od lokalnog konteksta, džentrifikacija je ostvarila različite pojavne oblike u post-socijalističkim urbanim regijama (Kubeš i Kovács, 2020).

Uopšteno govoreći, tranzicija u višestrukački politički sistem, tržišnu ekonomiju i u decentralizovani sistem upravljanja donosi sveobuhvatne promene u gradovima na društvenom, ekonomskom, prostornom planu, kao i na planu upravljanja gradom (Tsenkova, 2006). Glavni uticaji koji se mogu izdvojiti su globalizacija, ekonomsko restrukturiranje, socijalna diverzifikacija, novi kontekst urbanog razvoja, decentralizacija i revitalizacija (Tsenkova i Nedović-Budić, 2006).

Beograd kao glavni grad nekadašnje Jugoslavije i glavni grad Srbije, sa svojih gotovo 1,7 miliona stanovnika, predstavlja jednu od naj-

značajnijih metropola u jugoistočnoj Evropi. Istorijske osobenosti Beograda – uticaji nasleđeni od otomanske do socijalističke ere, kao i više od milion stanovnika – izdvajaju ga od mnogih drugih post-socijalističkih gradova u regionu, a samim tim Beograd predstavlja intrigantan poligon za analiziranje urbanog razvoja (Göler i Lehmeier, 2012). Ovaj rad analizira karakteristike urbanog razvoja Beograda u drugoj deceniji 21. veka. Poseban osvrt je na razvoju dve urbane celine – jedne u starom delu grada, a jedne na Novom Beogradu. Time se rad osvrće i na dva fenomena koji su već zabeleženi u urbanom razvoju zapadnih gradova – kulturnom i kreativnom razvoju u urbanom miljeu, kao i razvoj i ekspanzija usluga zasnovanih na znanju, a posebno sektora informacionih tehnologija (IT sektor). Cilj je da se sagledaju trendovi u savremenom razvoju ovih urbanih celina i da se povuku analogije sa njihovim društveno-geografskim i istorijskim razvojem, kao i sa aktuelnim društveno-političkim promenama. Na osnovu ovih primera sagledaćemo koji sve procesi utiču na današnji urbani razvoj Beograda, koji akteri imaju ključni uticaj i kakve to tragove ostavlja na urbano tkivo grada. Prepoznavanje jedinstvenih urbanih dinamika u analiziranim primerima vodi do definisanja dinamika relevantnih za urbana područja sa sličnim istorijskim nasleđem i razvojnim putem poput Beograda.

5.0 Karakteristike urbanog razvoja Beograda

Beograd je glavni grad Republike Srbije i lociran je na ušću Save u Dunav. Podeljen je na sedamnaest opština od kojih deset imaju status gradske, a sedam prigradske opštine. Dugo se nalazio na granici između dva velika carstva (Austro-Ugarskog i Otomanskog) i bio je često poprište njihovih sukoba. Pretpostavlja se da je u svojoj istoriji rušen i obnavljan 140 puta (Vujović, 2014, 148). Od kada je proglašen glavnim gradom Kneževine Srbije 1841. godine, bio je glavni grad različitih država koje su se osnivale na tom području. Nakon ustanaka protiv otomanske vlasti početkom 19. veka, Srbija stiče delimičnu i postepenu samostalnost, a potpunu nezavisnost 1878. godine potpisivanjem Berlinskog mira (Samardžić, 2009). Beograd ima neprekidnu tradiciju glavnog grada od skoro dva veka. Ta činjenica je značajna za njegov urbani razvoj jer je razvojni fokus vlada u tom periodu okrenut ka Beogradu i njegovom rastu.

Početkom 20. veka Beograd je imao oko 90.000 stanovnika, a značajan rast broja stanovnika vezuje za period nakon Drugog svetskog rata,

obnovu grada i intenzivnu industrijalizaciju. Veliki talas (ovog puta) neželjenih migracija se vezuje za poslednju deceniju 20. veka kada su se na prostoru bivše Jugoslavije zbog oružanih sukoba dogodile, u tom trenutku, najveće migracije u Evropi od Drugog svetskog rata (Fassmann i Münz 1994, 530). U Beogradu je u tom periodu utočište našlo između 150 i 200 hiljada ljudi (Hirt, 2008, 792; Lukić, 2015, 25). S druge strane, istovremeno je veliki broj ljudi emigrirao iz Srbije, uglavnom ka zemljama Zapada.

Industrijalizacija je osim ekonomskih i demografskih inicirala i promene u urbanom tkivu grada (Grčić 1990). Priliv stanovništva je podrazumevao proširenje stambenog fonda i izgradnju novih naselja, dok su industrijska postrojenja, koja su se nalazila u blizini centra od sedamdesetih godina 20. veka, preseljena na obod grada (Vojković, Miletić i Miljanović 2010). Deindustrijalizacija koja je usledila devedesetih godina prošlog veka drastično je smanjila broj zaposlenih u industriji (Grčić i Ratkaj 2006). Pored oružanih sukoba i međunarodne blokade, deindustrijalizacija je bila i jedan od glavnih razloga usporavanja ekonomskog razvoja Beograda (Göler, Grčić i Ratkaj 2007; Ratkaj 2009). Na početku 21. veka najveći deo zaposlenih u Beogradu je u uslužnom sektoru (Vojković, Miletić i Miljanović 2010), ali je udeo zaposlenih u industriji još uvek značajan (Hirt 2009). U čitavom post-socijalističkom periodu je uočljiv porast zaposlenosti u tercijarnom i kvartarnom sektoru (Ratkaj 2009).

Prema Hirt (2009), sa istorijskog gledišta, evolucija urbanog razvoja Beograda se može podeliti na drevnu / srednjevekovnu / otomansku fazu, zatim ranu modernu, komunističku, tranzicionu i savremenu fazu. Vujošević and Nedović-Budić (2006) razlikuju tri faze u urbanom planiranju nakon Drugog svetskog rata: od centralnog upravljanja, preko postepene decentralizacije i samoupravljanja, do post-socijalističkog (demokratskog) planiranja. Svaka od ovih faza je ostavila tragove na pojedine delove Beograda, time ih obeležila i delimično im odredila budući razvoj.

Urbano planiranje u post-socijalističkom periodu je pokazalo određene slabosti i stoga je potrebno da se okrene principima otvorenosti, transparentnosti, pravičnosti, te da bude proaktivno i fleksibilno (Vujošević i Nedović-Budić 2006). Vujošević i Petrović (2007) izdvajaju četiri glavne grupe učesnika u urbanom razvoju²: politički akteri, ekonomski akteri, prostorni planeri i građani. Interesi ovih grupa su često sukobljeni.

²Zasnovano na Bassand, Kaufmann i Dominique (2001).

Među najvažnijim problemima u post-socijalističkom razvoju Beograda oni primećuju neuspešnu institucionalnu tranziciju, rasprostranjenu bespravnu gradnju, nedostatak komunikacije i razumevanja između aktera, kao i nedostatak proaktivnih upravljačkih pristupa.

U svakom slučaju, kao jedan od najvažnijih regionalnih urbanih centara, Beograd je sačuvao i određenu međunarodnu prepoznatljivost:

“Beograd – grad koji je tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka bio jedan od najpopularnijih i najviše kosmopolit-
skih centara Evrope, tokom devedesetih godina je proživljavao
siromaštvo i izolaciju, tek sada počinje da oporavlja samopouz-
danje i dinamičnost.” (Hirt 2009, 293).

Nedostatak sistematičnosti u urbanom razvoju savremenog Beograda je svakako prisutna. Takva otvorena struktura ostavila je prostora pojedinim fenomenima da se iskažu u različitim urbanim miljeima.

6.0 Kulturna četvrt u centru Beograda

Savamala je gradska četvrt u Beogradu koja se nalazi na desnoj obali reke Save, neposredno pre ušća te reke u Dunav. Locirana je u blizini (udaljena 1-2 kilometara) Trga Republike, Terazija ili Slavije koji se smatraju centralnim gradskim trgovima. Sa svojim istorijskim nasleđem predstavlja jedno od istorijskih jezgara grada.

Početak 19. veka Savamala je bila naselje u blizini Beogradske tvrđave sa nekoliko stotina domova i brojnim mehanama (Borić 2017, 30). Iako je Kneževina Srbija u to vreme imala određeni stepen nezavisnosti, u Beogradskoj tvrđavi su još uvek bili stacionirani turski vojnici. Savamala sa svojom pozicijom na reci i u blizini tvrđave predstavljala je pogodan teren za formiranje nove varoši. Ključnu ulogu odigrao tadašnji srpski vladar Knez Miloš, koji je naredio da se tu nasele zanatlije, pre svega abadžije (Pavlović 2013). Savamala tako postaje atraktivan deo grada sa sve izraženijom ekonomskom funkcijom. Tu se redom sele carinarnica i luka, gradi železnička stanica, te se uspostavljaju prve tramvajske linije. Savamala postaje svojevrсни poslovni i trgovački centar grada (Gavrilović 2013), a najviđeniji trgovci tog vremena grade tu svoje domove i druge objekte koje projektuju poznati savremeni arhitekti i koje postaju arhitektonski urbani simboli (Gordić 1997; Peacock 2013; J. Pe-

trović 2008). Kasnije, zdanja poput Hotela Bristol i zgrade Beogradske zadruge (Nedić 2012) dominiraju urbanim pejzažem i doprinose prepoznatljivosti Savamale koja proživljava svoje zlatno doba do početka 20. veka.

Novim ekonomskim i političkim elitama koje će upravljati razvojem Beograda u 20. veku pružaju se teritorijalno i finansijski mnogo veće mogućnosti, pa Savamala ostaje na periferiji interesovanja. Nakon Prvog svetskog rata započinje njena postepena socioekonomska devastacija. Isti proces se nastavlja i nakon Drugog svetskog rata, kada komunistička vlast stavlja naglasak na obnovu, ali i izgradnju novih delova grada koji neće biti asocirani sa prethodnim vladajućim sistemom. Iako je većina originalnih građevina sačuvana, Savamala se nalazi u tihom urušavanju koje traje decenijama, postaje tranzitna saobraćajna zona sa sve prisutnijim teretnim saobraćajem. Naime, njena pozicija se koristi kao saobraćajna aorta za obilaženje samog centra grada.

Uređenje Savskog amfiteatra, zemljišta između Savamale i mosta Gazela, bilo je tokom prethodnih decenija predmet različitih urbanističkih planova koji nisu realizovani (Petrović-Balubdžić 2017; Slavković 2013). Između ostalog, tokom sedamdesetih godina 20. veka sazrela je ideja da se ovaj deo grada sačuva od tadašnje ekspanzije stanogradnje (Slavković 2013) za neka druga vremena i za neku prikladniju upotrebu poput izgradnje opere, muzeja, galerija i sličnih sadržaja od javnog interesa (Stojanović 2018). Savamala i Savski amfiteatar su od reke Save od tridesetih godina 20. veka bili odvojeni železničkom prugom (Vuksanović-Macura 2015), čime je dalja urbanizacija ovog dela grada svakako bila blokirana.

6.1 Kulturne aktivnosti, uspon kreativnih organizacija i transformacija Savamale

Bogato istorijsko i arhitektonsko nasleđe, kao i relativno centralna lokacija privukle su pojedine nezavisne kreativne i kulturne organizacije koje se od 2007. godine doseljavaju u Savamalu. Time se završava više-decenijska tiha devastacija ove gradske četvrti koja se ponovo nalazi u fokusu interesovanja opšte i stručne javnosti.

Prva kulturna organizacija je bio je Kulturni centar Magacin koji se uselio u prostor nekadašnjeg skladišta u Savamali 2007. godine. Prostor je adaptiran da služi kao alternativni kulturni centar za pripremu i prezentaciju izložbenih, scenskih, filmskih i drugih kulturnih programa nezavisne scene. Tokom godina je Magacin zauzimao dodatne prostore

u okolini i širio svoju delatnost.

Usledio je dolazak Kulturnog centra Grad 2009. godine, koji se takođe uselio u nekadašnje skladište. Ovu organizaciju osnovali su profesionalni kulturni aktivisti uz finansijsku podršku holandskih fondova. Skladište u koje su se uselili je renovirano kako bi se obezbedila njena funkcionalnost, a vodeći računa da se ne naškodi jedinstvenosti prostora. Danas je to multifunkcionalni prostor u kome se održavaju izložbe, debate, koncerti, konferencije i radionice.

Goethe Institut u Beogradu je od 2010. godine sa svojim projektom “Urban Incubator: Belgrade” jedan od važnijih aktera u urbanoj regeneraciji Savamale. Cilj projekta je bilo oživljavanje prostora Savamale i skretanje pažnje javnosti na značaj ove gradske četvrti. Takođe, podsticano je učešće građana, građansko samoorganizovanje i saradnja između aktera uključenih u lokalni razvoj. Tokom projekta korišćene su neke od značajnih lokacija, a Španska kuća (nekadašnja carinarnica, skladište i muzej) je doživela svoju reafirmaciju kao izložbeni prostor. Nakon što je projekat Goethe Instituta završen, neki delovi projekta su nastavili samostalno da funkcionišu.

Mikser je kreativno udruženje koje se u Savamalu doselilo 2013. godine u takođe adaptirano skladište koje postaje Mikser House – multifunkcionalni kulturni prostor. Ova organizacija je i pre dolaska u Savamalu stekla iskustva u kulturnom menadžmentu organizujući Mikser festival na Donjem Dorćolu. Ovaj festival je pre uspostavljanja Mikser House već imao svoju premijeru u Savamali 2012. godine. Mikser House je ugostio razne kulturne događaje, a svojim delovanjem i renomeom je zaslužio mesto na *Guardianovoj* listi deset najatraktivnijih šik-industrijskih prostora na svetu (Coldwell 2016). Tako je porasla njegova međunarodna prepoznatljivost, a njegovo delovanje je od početka bilo okrenuto ka jačanju kontakata između kreativaca u regionu. Mikser House se nakon nesuglasica sa vlasnikom prostora seli iz Savamale 2017. godine i započinje novo poglavlje u Sarajevu.

Nova Iskra je organizacija koja je zaokružila kreativnu ponudu Savamale tako što je kreativcima i *freelancerima* ponudila zajednički prostor za stvaranje i rad (*coworking space*). Organizacije otvorene u Savamali, od Magacina do Nove Iskre, su obeležile kreativni razvoj Savamale. Osim njih veći broj manjih organizacija i galerija je u tom periodu bio aktivan, često u saradnji sa već navedenim akterima.

Ipak, iako ovaj razvoj deluje kao potpuno spontan i “odozdo” (*bottom-up*), ne treba zaboraviti ulogu tadašnje opštinske vlasti (Jocić, Bu-

dović i Winkler 2017). Nakon što su pojedine građevine kroz restituciju vraćene prvobitnim vlasnicima, postalo je jasno kojim prostorima raspolaže lokalna samouprava. Pojedinci iz lokalne samouprave, poučeni iskustvima iz zapadnih zemalja, odlučili su da podrže regeneraciju Savamale uz razvoj kulturnih i kreativnih aktivnosti. Njihova podrška se sastojala u omogućavanju kulturnim organizacijama da pronađu adekvatne prostorijske za funkcionisanje po povoljnoj ceni, kao i eventualnoj pomoći oko renoviranja. Iako nisu svi učesnici kreativnog miljea bili zadovoljni ulogom lokalne samouprave u Savamali, njen uticaj se ipak može oceniti kao konstruktivan u tom pogledu.

Kako su kulturne i kreativne organizacije bivale uspješnije, a broj posetilaca uvećavao, rasla je i atraktivnost Savamale za dodatne komercijalne aktivnosti. Naupečatljiviji je bio razvoj klubova, pabova i kafića, koji su postepeno počeli da preuzimaju primat od kulturne sfere. Takav razvoj događaja nije stran u sličnim gradskim četvrtima u svetu (npr. Roberts 2006). Za razliku od kulturnih organizacija koje su često suočavale sa teškoćama vezanim za finansijska sredstva i profitabilnost poslovanja, klubovi i kafići obično nisu imali taj vid pritiska. Neke kulturne i kreativne organizacije su takođe odlučile da organizovanjem zabavnih događaja i ugostiteljskom delatnošću finansijski podrže svoje funkcionisanje. U periodu nakon 2015. godine primetno je smanjenje broja kulturnih organizacija i povećanje broja klubova i kafića (Jocić 2019). Na početku transformacije ove gradske četvrti njom je dominirala *underground* kulturna i zabavna scena, ali se to vremenom menjalo u pravcu *mainstreama*. Uprkos svemu, kulturni i zabavni deo Savamale su uspevali da se dopunjuju i održavaju razvoj ove gradske četvrti dinamičnim, na određeni način uporedivim sa “novim Berlinom” (Dragičević Šešić i Mihaljinac 2016, 101). Iako je noćni život preuzimao primat od kulturne i kreativne funkcije, to nije bila najveća pretnja daljem kulturnom razvoju u Savamali.

6.2 Uticaji “odozgo”

Lokalna samouprava nije bila jedina politička instanca zainteresovana za razvoj ovog dela grada. Nekako istovremeno sa razvojem kulturne i kreativne četvrti u Savamali, tadašnji kandidat za gradonačelnika Aleksandar Vučić je tokom kampanje za gradske izbore 2012. godine predstavio ideju za izgradnju “Beograda na vodi” na terenu Savskog amfiteatra i Savamale.

Nakon dolaska Vučića i stranke na čijem je čelu na vlast, projekat “Beograd na vodi” je najavljen kao projekat od najvišeg nacionalnog značaja koji će promeniti lice Beograda i diktirati njegov dalji razvoj. Prema planovima iznetim 2014. godine, po realizaciji projekta, “Beograd na vodi” bi trebalo da ima oko dva miliona kvadratnih metara stambenog i poslovnog prostora, a kompletna investicija bi trebalo da iznosi oko tri milijarde dolara (Slavković 2015). Partnera za realizaciju projekta republička i gradska vlast su pronašli u *Eagle Hillsu*, kompaniji iz Ujedinjenih Arapskih Emirata.

Tokom 2014. godine započelo je uklanjanje šina i obnovljena je zgrada nekadašnje Beogradske zadruge (kasnije Geozavoda), gde je smeštena centrala firme “Beograd na vodi” i predstavljen masterplan projekta. Tim činom je zgrada koja je bila simbol Savamale transformisana u centralu budućeg novog dela grada. Usvojen je i Plan područja posebne namene za “Beograd na vodi”, a kako bi se projekat legalizovao, usvojen je i *lex specialis* (Perić 2020). Izgradnja ne ide brzinom koju je na početku optimistično najavio državni vrh. Prva zgrada je otvorena 2018. kada su useljeni i prvi stanari, a tržišni centar je otvoren tokom pandemije 2020. godine.

Jedan od najvećih skandala oko “Beograda na vodi” se dogodio krajem aprila 2016. godine, kada je grupa maskiranih ljudi u organizovanoj akciji, praćena teškom mehanizacijom, porušila deo Savamale u Hercegovačkoj ulici. Iako je policija bila više puta kontaktirana te noći, niko nije reagovao. Pojedini domaći i strani službenici, kao i novinari, uočili su veliki broj nepravilnosti u radu javnih službi te noći. Takav razvoj događaja pojačava sumnje da je akcija rušenja bila koordinisana sa nekih viših političkih instanci. U toj ilegalnoj akciji očišćen je prostor koji je iskorišćen za nastavak izgradnje “Beograda na vodi”.

Osim toga, javljaju se mnoge nejasnoće i kontradiktornosti koje prate “Beograd na vodi”. Neke od njih su vezane za to što nije bilo javnog dijaloga, te što šira stručna zajednica nije konsultovana. Zatim, tu je nedovoljno jasna finansijska konstrukcija koja podržava projekat. Konačno, ne treba zaboraviti pitanja funkcionalne održivosti projekta, kao i grada u celini. Upitno je kako će značajno povećanje broja stanovnika u tom delu grada (Zeković, Maričić i Vujošević 2018) odraziti na saobraćaj i druge komunalne usluge (Popović 2019).

Odgovor zainteresovanih građana na nemogućnost učešća u planiranju razvoja grada se javio kroz brojne demonstracije koje je organizovala inicijativa “Ne da(vi)mo Beograd”. Protesti su bili najbrojniji tokom

2016. godine, sa željom da ukažu na nelegitimnost projekta i traže građansko učešće u upravljanju gradom, protiveći se “neoliberalnom instrumentalizmu” (Matković i Ivković 2018).

7.0 Novi život Novog Beograda

Na levoj obali Save, između starog jezgra Beograda i Zemuna, nalazi se Novi Beograd. Danas je to najveća beogradska opština sa preko 200.000 stanovnika. Planovi za urbanizaciju ovog nekada močvarnog zemljišta postojali su od 1920-tih, ali su uvek odlagani, uglavnom zbog razloga finansijske prirode. Nakon Drugog svetskog rata, vlast je započela izgradnju Novog Beograda, potpuno novog dela grada, koji je trebalo praktično i simbolički da predstavi moć novoformirane socijalističke države. Novi Beograd je bio planiran na modernističkim principima (Mecanov 2009), a predviđena dominantna funkcija je bila “upravljачka” funkcija. U skladu sa tim, zgrada Centralnog komiteta KPJ i zgrada Saveznog izvršnog veća su bile neke od prvih izgrađenih objekata. Usledilo je suočavanje sa ekonomskom realnošću preterano ambicioznog projekta. Finansijska sredstva su preusmerena u izgradnju stambenih blokova, a Novi Beograd je apsorbovao veliki deo doseljenog stanovništva za potrebe industrijskog i sveukupnog razvoja grada. Prvi stambeni blokovi su izgrađeni tokom pedesetih godina 20. veka, dok je veliki broj njih izgrađen u nastupajućim decenijama. Tako je umesto “upravljачke” dominantna funkcija Novog Beograda postala rezidencijalna, a ovaj deo grada je često kolokvijalno nazivan “spavaonicom”. Pre privatizacije je većina stanova na Novom Beogradu bila u javnom/društvenom vlasništvu, a najveći deo stanovništva je pripadao modernoj jugoslovenskoj srednjoj klasi (M. Petrović i Backović 2009). Nakon devedesetih godina 20. veka zemljište koje je ostalo slobodno postaje vrlo interesantno novim investitorima u talasu komercijalizacije koji nastupa. Izgradnja novih poslovnih zgrada te otvaranje novih komercijalnih objekata dovode do razvoja još jedne izražene funkcije ovog dela grada – komercijalne. Kako bi u toj transformaciji i simbolika odigrala svoju ulogu, nekadašnja zgrada Centralnog komiteta je privatizovana, renovirana i postala poslovni centar sa prestižnim kancelarijskim prostorom i tržišnim centrom.

Nepostojanje prethodnih značajnijih naselja na tom prostoru omogućio je planiranje novog grada oslobođenog prethodnih istorijskih ili ideoloških uticaja (Blagojević 2009; Kulić 2013), kao i realizaciju pro-

jekta bez značajnih imovinsko-pravnih komplikacija. Iako neki blokovi i zgrade predstavljaju istinske primere modernističke arhitekture i delovi Novog Beograda otelotvorenje modernističkoga grada, ipak se ne može skrajnuti činjenica da taj proces nije u potpunosti realizovan i da je kao nedovršen (Blagojević 2007) ovaj deo grada ušao u proces urbane tranzicije. Ideali zamišljeni tokom projektovanja Novog Beograda su se izgubili tokom poslednjih decenija i aktuelna perspektiva ovog dela grada je utemeljena na ideologiji “turbo-kapitalizma” (Dimitrijević 2009, 111). Nova tržišna paradigma je uticala i na urbanu paradigmu Novog Beograda, promenivši njegovu poziciju unutar gradskog nivoa sa periferne ka centralnoj (Blagojević 2008).

Novi Beograd nije rezultat spontanog urbanog razvoja, već rezultat planske izgradnje. Tako je ovaj deo grada dugo bio pošteđen bespravne izgradnje koja je pogađala Beograd, posebno njegove obodne prostore. Transformacija Novog Beograda nije bila vođena samo kapitalističkim, već i nacionalističkim narativom. Mnoge ulice koje su nosile imena povezana sa komunističkim nasleđem promenile su ime, dok je izgrađeno i nekoliko pravoslavnih crkava. Bespravna gradnja je takođe dobila na zamahu u post-socijalističkom periodu. Na krovovima stambenih zgrada često su vidljive dograđene konstrukcije, dok su kiosci pored trotoara postali sastavni deo urbane strukture. Osim toga je izrađen veliki broj poslovnih zgrada i tržnih centara na neiskorišćenom zemljištu time ojačavši novorazvijenu komercijalnu funkciju.

7.1 Urbana personifikacija savremenog kapitalizma

Neki delovi koji su izgrađeni početkom devedesetih godina 20. veka imali su priliku da se potpuno formiraju tokom procesa urbane tranzicije Novog Beograda. Takva je situacija sa Blokom 12, koji je takođe poznat i kao YU biznis centar. Blok 12 je od centralnih delova Beograda udaljen svega nekoliko kilometara. S obzirom na to da se nalazi u neposrednoj blizini zgrade Opštine Novi Beograd, te nekih simbola ovog dela grada kao što su Palata Srbija (nekadašnja zgrada Saveznog izvršnog veća), Hotel Jugoslavija i Beogradska Arena, Blok 12 je lociran u nezvaničnom središtu Novog Beograda. Imajući u vidu bulevar koji ga okružuju, blizinu auto-puta i broj linija javnog prevoza, saobraćajna dostupnost ovog dela grada je vrlo visoka. Blok 12 se sastoji od devet zgrada (ukupno 180.000 kvadratnih metara) i zajedničkog prostora iz-

među njih. Izgradnja je započela 1991. godine, prve zgrade su izgrađene do 1994, dok je ceo projekat završen 2002. godine.

U centralnim delovima Novog Beograda se u tranzicionom periodu formirala nova poslovna gradska zona, uglavnom pod uticajem tercijarne ekonomije (Jovanović i Ratkaj 2014; Ratkaj 2009). U ovom delu grada su izgrađene niže stambene zgrade boljeg kvaliteta, obrazovna struktura stanovništva je na višem nivou u poređenju sa drugim delovima Novog Beograda i sa republičkim prosekom, a stanari smatraju ovaj deo grada atraktivnim mestom za život (M. Petrović i Backović 2009). U centralnim delovima Novog Beograda je bilo planirano nekoliko trgova, ali taj plan nikada nije realizovan. Arhitekta Bloka 12 je imao ideju da stvori novi prostor gde će se ljudi susretati, projektujući između estetski upečatljivih zgrada prvi trg na Novom Beogradu (Jobst 2000). U prizemnom delu ovog kompleksa se nalaze komercijalni prostori, dok su na višim spratovima stanovi. Osim za dostavna vozila u jutarnjim časovima, te za vozila hitnih službi, unutar bloka nema saobraćaja. Garaže se nalaze u podzemnom nivou, a sam kompleks je okružen parkinzima.

Kako je i planiran kao stambeno-komercijalni kompleks, Blok 12 od samog početka ima izraženu komercijalnu funkciju. Tamo su stacionirani preduzetnici, trgovinske radnje, butici, manje uslužne firme, restorani i piljarnice. Sve do početka 21. veka okolina Bloka 12 nije bila u potpunosti izgrađena. To zemljište je iskorišćeno kasnije kako bi se izgradile prostrane poslovne zgrade, sa porastom tražnje za atraktivnim kancelarijskim prostorima.

Otvaranje Srbije prema svetu u 21. veku je između ostalog dovelo i do rasta IT sektora. Firme iz ovog sektora su locirane uglavnom u centru grada i na Novom Beogradu, a Blok 12 i njegova okolina su jedna od lokacija sa najvećom koncentracijom kompanija u ovoj delatnosti (Jocić 2019). Tokom prethodne decenije broj kompanija koje se bave informacionim tehnologijama u ovom susedstvu je u stalnom porastu,³ ali takođe i broj zaposlenih, kao i količina novca u opticaju. Struktura kompanija je veoma heterogena. Neke od njih su manji domaći *start-up*-ovi (od njih su se neki razvili u velike firme, npr. *Nordeus*), dok ima i veliki broj predstavništva stranih kompanija (npr. *Microsoft*, *TeleSign*). Adekvatni kancelarijski prostori i zadovoljavajuća infrastruktura (internet, saobraćajna dostupnost, relativno dobre mogućnosti za parking) su bili neki od najvažnijih faktora zašto su se kompanije odlučile za ovaj deo grada (Budo-

³ Godine 2016. njihov je broj narastao na preko 20 (Jocić 2019).

vić 2020; Jocić 2019). Veće kompanije su se ovde doselile nakon što su izgrađene nove poslovne zgrade u okolini, a lokalni *start-up*-ovi koji su se razvili mogli su u tim istim zgradama pronaći prostranije moderne kancelarijske prostore. Kompanije iz IT sektora su lokacijski fleksibilnije u odnosu na kompanije koje imaju direktni kontakt sa kupcima. One mogu da se, umesto na kupce, prevashodno orijentišu na potrebe svojih zaposlenih, koji su njihov ključni poslovni resurs.

8.0 Diskusija

Unutargradski položaj dva posmatrana susedstva predstavlja prvu razliku između njih. Relativno centralni položaj Savamale ispostavio se atraktivnim za kulturne i kreativne organizacije koje streme ka privlačenju posetilaca. Osim toga, vredno istorijsko nasleđe i, istovremeno, zapuštenost izgrađenog okruženja, odigrale su ključnu ulogu za urbanu regeneraciju vođenu kulturnim i kreativni aktivnostima. Istorijsko nasleđe zbog inspirativnosti koje pruža kreativnim aktivnostima, a delimična zapuštenost je bila bitna jer su ti prostori bili dostupni po pristupačnim cenama za iznajmljivanje. S druge strane, Blok 12 i njegova okolina su privukli firme iz informatičkog sektora svojom dobrom infrastrukturom i modernim poslovnim prostorom. Iako ne poseduje izrazitu centralnu lokaciju, to nije njegova mana. Najveći deo kompanija u ovom sektoru nema direktan kontakt sa kupcima, te im nije potrebna neka vrsta fizičkog “izloga”. Oni prezentuju svoje proizvode i usluge u virtuelnom svetu, a fokus prilikom izbora lokacije je okrenut prema zaposlenima, odnosno zadovoljenju njihovih potreba (saobraćajna povezanost i dostupnost, raspoloživi parking, prostran i dobro opremljen radni prostor i sl).

Jedno od pitanja je šta je ovakav razvoj značio za lokalno stanovištvo? Razvoj kulturne četvrti u Savamali je imao pojedinih prednosti. Interesovanje javnosti se okretalo ka ovom susedstvu, počela su da se pokreću pitanja od javnog interesa, redukovani su neki socijalni problemi poput sitnog kriminala i prostitucije. Kulturne i kreativne organizacije su takav razvoj podržavale svojim programima. S druge strane, rast broja posetilaca i turista, te razvoj noćne zabavne scene, imao je i negativne strane. Nivo buke koja traje do duboko u noć je rastao, povećavali su se problemi komunalne prirode, dok su mnogi stanovi u susedstvu pretvarani u hostele. Tako ovaj deo grada nije transformisan u atraktivno susedstvo za život, nedostajale su značajnije promene u strukturi lokalnog stano-

vništva, te se stoga klasična džentrifikacija nije dogodila (Jocić 2020). Blok 12 i okolina su se od kada postoje smatrali atraktivnim stambenim delom grada. Pojačani komercijalni razvoj doneo je određene poteškoće za lokalno stanovništvo, poput povećanih saobraćajnih gužvi i otežanog parkiranja. Iako je ovaj deo grada u relativno boljoj situaciji po tom pitanju od centra grada, rast parking-prostora ne može da prati rastuću potražnju. Deo stanova u Bloku 12 su iznajmljeni i firmama koje u njima sprovode svoje poslovne aktivnosti, time transformišući deo stambenog fonda u komercijalni. U ovom delu grada su propuštene prilike za povećanje kvaliteta života za lokalno stanovništvo. Prostori koji su bili namenjeni trgovima i javnim prostorima iskorišćeni su za izgradnju poslovnih zgrada koje nude prostrane kancelarijske prostore, tako prepuštajući tržišnim mehanizmima vodeću ulogu u urbanističkom planiranju.

Pitanje aktera koji diktiraju razvoj u različitim post-socijalističkim urbanim okruženjima je takođe pitanje na koje se delom može odgovoriti sagledavajući iskustva iz dva primera predstavljena u ovom radu. Veoma su značajni i mehanizmi koji se pri tome aktiviraju. Kulturne i kreativne organizacije su u poslednjih nekoliko godina počele da gube primat u uticaju na urbani razvoj Savamale, delom zbog finansijske održivosti njihovih aktivnosti, a delom i zato što je urbano okruženje koje je podržavalo njihov razvoj promenjeno. Prvi talas promena se dogodio sa rastom ugostiteljskog i zabavnog segmenta koji nije imao finansijskih poteškoća poput kulturnog i kreativnog sektora. Kao što je već napomenuto, ovaj talas promena je uticao na promene u kulturnom i kreativnom sektoru Savamale, ali ipak nije predstavljao ultimativnu opasnost. To se dogodilo sa “Beogradom na vodi”, koji se agresivno nametnuo kao dominantni pravac urbanističkog razvoja ovog dela grada. To je postignuto snažnim uticajima političke i ekonomske elite. Neki mehanizmi svojstveni tranzicionim društvima u regionu su viđeni i u Savamali. Nelegalno rušenje u Hercegovačkoj i izgradnja gigantskih istorijskih spomenika koji referišu na davnu istoriju su fenomeni slični onima koji su se takođe dogodili u Tirani ili Skoplju. Struktura čitavog susedstva se menja, čime se realizuje proces džentrifikacije. U ovom slučaju uočljivi su elementi (za investitore) profitabilne džentrifikacije i investitorskog urbanizma (Backović 2019), te se čitav razvoj uklapa u Davidsonov (2007) opis kolonizacije urbanog prostora od strane kapitala (Jocić 2020). U takvom okruženju glavni akteri u procesu džentrifikacije su vlada i korporacije te njihovo partnerstvo (Smith 2002). Tipologija džentrifikacije u post-socijalističkim urbanim regijama (Kubeš i Kovács 2020) nam može poslužiti kao okvir

unutar koga džentifikaciju ostvarenu preko “Beograda na vodi” možemo svrstati u kategoriju organizovane džentifikacije i super-džentifikacije.

Kompanije iz IT sektora su svoju moć u transformaciji urbanog prostora demonstrirale na potpuno drugačiji način. Njihovo prisustvo je direktno vidljivo preko velikih svetlećih reklama koje obasjavaju krovove novoizgrađenih poslovnih zgrada. Ostale prostorne reprezentacije nisu očigledne. Ipak, mnoge prakse koje definišu funkcionisanje Bloka 12 i okoline su promenjene pod uticajem velikog broja zaposlenih u kompanijama čije poslovanje počiva na uslugama zasnovanim na znanju. Veliki broj lokalnih preduzetnika delom posluje kako bi zadovoljio potrebe tog dela radnika. To je upečatljivo, na primer, kod restorana koji zenit svog dnevnog poslovanja dosežu tokom pauze za ručak, dok u večernjem terminu značajno opada njihova posećenost. Ta dinamika se poklapa sa dnevnom rutinom zaposlenih u kompanijama koje posluju u ovom delu grada. Velike svetske kompanije u IT sektoru obično grade kampuse sa svim sadržajima neophodnim za zadovoljenje potreba njihovih zaposlenih. Manji *start-up* ili predstavništvo strane firme u Beogradu se svakako ne mogu porediti sa kompanijama koje su svetski lideri na tom polju. Urbani razvoj Bloka 12 se prilagodio formiranom klasteru kompanija IT sektora. Naime, veliki broj malih preduzetnika je u ovom delu grada stvorio ponudu prilagođenu grupi ljudi zaposlenih u tom sektoru, na taj način spontano kreiravši okruženje nalik kampusu.

Simbolika koja obavlja urbani razvoj dva dela grada o kojima ovaj rad diskutuje otkriva dinamike koje karakterišu generalni post-socijalistički urbani razvoj. S jedne strane transformacija Savamale je često bila opisivana kao transformacija poput one viđene na primeru Berlina (Dragičević Šešić i Mihaljinac 2016). “Beograd na vodi”, gde finansijski motivi preovlađuju nad socijalnim i gde su viđeni autoritativni metodi i nedostatak transparentnosti u urbanom planiranju, predstavlja pre urbanu transformaciju nalik onoj u Dubaiju (Koelemaj 2020). Ovakva transformacija je ostvarena pod uticajem kapitalizma sa značajnom ulogom države. S druge strane, u centralnom delu Novog Beograda je na delu transformacija grada pod uticajem tržišnih mehanizama neoliberalnog kapitalizma bez uticaja države. Trenutno profitabilne poslovne aktivnosti su tako promenile simboliku ovog prostora. Nekada deo grada koji je personifikovao urbano planiranje u komunističkom periodu, jedan je od simbola aktuelne urbane tržišno vođene transformacije.

9.0 Zaključak

Dinamike koje dominiraju urbanim razvojem u dva sagledana primera u ovom radu nisu jedine koje su prisutne u današnjem razvoju Beograda. Ipak, na osnovu primera Savamale i dela Novog Beograda, kao dva dela grada koji imaju drugačije urbanističko i socijalno nasleđe i strukturu, mogu se sagledati pojedine komponente koje upravljaju urbanim razvojem Beograda.

Neizvesnost i nedostatak vizije su zahvatili urbani razvoj Beograda u post-jugoslovenskom periodu. Tranzicioni vrtlog je progutao neka pozitivna nasleđa komunističkog perioda, a novi institucionalni okviri još nisu formirani. Stoga je moguće očekivati netransparentne i gotovo autokratske metode u urbanom razvoju post-socijalističkih gradova na Zapadnom Balkanu. S druge strane, profitabilne poslovne aktivnosti takođe imaju i imaće u budućnosti svoju ulogu u urbanoj tranziciji.

Ne sme se zaboraviti da je “pravo na grad” jedno od najvažnijih prava savremenog čoveka. Zbog toga je neophodno da javni interesi budu definisani i socijalna odgovornost zastupljena prilikom trasiranja urbanog razvoja. U trenutno aktuelnoj areni post-socijalističke urbane tranzicije, gde pravila igre nisu u potpunosti definisana, a institucionalni okvir nedovoljno razvijen, interesi kapitala svakako preovlađuju u odnosu na javne interese i socijalnu odgovornost. Građanske inicijative u takvom okruženju mogu da preuzmu ulogu čuvara javnog interesa, da se profilišu u ključnog aktera u post-socijalističkoj urbanoj tranziciji kao čuvara građanskog “prava na grad”.

BIBLIOGRAFIJA

1. Backović, V.. (2019). ‘The Specificity of Gentrification in the Postsocialist City: The Case of the Belgrade Waterfront Project’. In *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia*, eds. Vera Backović and Jelisaveta Petrović. Belgrade, Serbia: University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research, 23-43.
2. Bassand, M., Kaufmann, V., Joye, D. (2001) ‘Vers Une Nouvelle Sociologie Urbaine?’ U: M. Bassand (ed.): *Enjeux de La Sociologie Urbaine*. Lausanne: Presses polytechniques et universitaire romandes, 247-56.

3. Blagojević, Lj. (2007). *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
4. Blagojević Lj. (2008). 'Pejzaž slobodnog tržišta'. *Forum* 53: 58-59.
5. Blagojević Lj. (2009). 'Novi Beograd: Glavni grad ničije zemlje'. U *Diferencirana Susedstva Novog Beograda*, ur. Zoran Erić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 22-33.
6. Borić, Tijana. 2017. 'Dvor u Savamali – Temelj srpskog Beograda izvan šanca'. *Kultura* 155: 356-74.
7. Budović, A. (2020). 'Dinamika i faktori lokalizacije znanjem intenzivnih poslovnih usluga u Beogradu'. Doktorska disertacija. Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
8. Coldwell, W. (2016). '10 of the Best Industrial-Chic Spaces Worldwide.' *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/travel/2016/mar/07/top-10-industrial-chic-restaurants-exhibition-spaces-architecture> (November 19, 2020).
9. Davidson, M. (2007). 'Gentrification as Global Habitat: A Process of Class Formation or Corporate Creation?'. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 32 (4): 490-506.
10. Dimitrijević, A. (2009). 'Vrlo nova novobeogradska susedstva'. U *Diferencirana Susedstva Novog Beograda*, ur. Zoran Erić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 109-19.
11. Dragičević Šešić M., Mihaljinac N. 2016. 'From City Identity to City Branding: Artivistic Initiatives or Top-down Urban Regeneration?'. In *The Role of Cultural Institutions and Events in the Marketing of Cities and Regions*, ed. Tomasz Domański. Lodz, Poland: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 93-103.
12. Fassmann, H., i Rainer M.. (1994). 'European East-West Migration 1945-1992'. *The International Migration Review* 28 (3): 520-38.
13. Gavrilović S. 2013. 'Savamala: Mit o gradu - Prostorno fizički okvir'. *Kamenzind* 2: 22-29.
14. Göler D., Grčić M., i Ratkaj I. (2007). 'Tendenzen Der Jüngerer Industriellen Entwicklung in Serbien Und Ihre Regionale Differenzierung – Untersucht Mit Einem Quantitativen Analyseansatz'. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 149: 109-32.

15. Göler D, ir Lehmeier H. (2012). 'From Post-Socialist Transition to Globalisation and Europeanisation? Metropolitan Development in Belgrade, Bucharest and Sofia'. *Collection of papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade* 60: 33-48.
16. Gordić G.. (1997). 'Znamenite građevine Beograda XIX veka'. *Nasleđe* 1: 25-31.
17. Grčić M.. (1990). *Analiza prostorne organizacije industrije regiona Beograd*. Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
18. Grčić M., i Ratkaj I. (2006). 'Strukturne promene i regionalna diferencijacija industrije Srbije u periodu tranzicije (1988-2005)'. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 86: 97-112.
19. Hirt, S. (2008). 'Landscapes of Postmodernity: Changes in the Built Fabric of Belgrade and Sofia Since the End of Socialism'. *Urban Geography* 29 (8): 785-810.
20. Hirt S. (2009). 'Belgrade, Serbia, City Profile'. *Cities* 26: 293-303.
21. Hirt S. (2012). *Iron Curtains: Gates, Suburbs, and Privatization of Space in the Post-Socialist City*. Hoboken, N.J., USA: Wiley & Sons.
22. Jobst M. . (2000). 'Stambeno-poslovni objekat G u Bloku 12, Novi Beograd'. *Arhitektura Energoprojekt* 10: 13-18.
23. Jocić N.. (2019). 'Creative Economy in a Post-Socialist Transitional Context: Spatial Distribution of Creative Activities and Their Interrelation with Urban Milieus in City Quarters of Belgrade'.
24. Jocić N.. (2020). 'Culture-Led Urban Development vs. Capital-Led Colonization of Urban Space: Savamala—End of Story?' *Urban Science* 4 (3): 35.
25. Jocić N., Budović A., iWinkler A.. (2017). 'Dynamics Behind the Rise of a Creative Space? A Creative Quarter Development in Belgrade'. In *The Impact of Artists on Contemporary Urban Development in Europe*, GeoJournal Library, eds. Monika Murzyn-Kupisz and Jarosław Działek. Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 121-39.
26. Jovanović M.iRatkaj I. (2014). 'Functional Metamorphosis of New Belgrade'. *disP – The Planning Review* 50 (4): 54-65.

27. Koelemaj J.. (2020). 'Dubification in Practice: An Inter-Scalar Analysis of Belgrade Waterfront'. *Urban Geography*: 1-19.
28. Kovács Z. (2020). 'Do Market Forces Reduce Segregation? The Controversies of Post-Socialist Urban Regions of Central and Eastern Europe'. In *Handbook of Urban Segregation*, Edward Elgar Publishing, 118-33.
29. Kubeš J., i Kovács Z. (2020). 'The Kaleidoscope of Gentrification in Post-Socialist Cities'. *Urban Studies*: 004209801988925.
30. Kulić, V. (2013). 'National, Supranational, International: New Belgrade and the Symbolic Construction of a Socialist Capital'. *Nationalities Papers* 41 (1): 35-63.
31. Lukić V.. (2015). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Dve decenije izbeglištva u Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
32. Matković A. i Ivković M. (2018). 'Neoliberal Instrumentalism and the Fight against It: The "We Won't Let Belgrade D(r)Own" Movement'. *East European Politics* 34 (1): 27-38.
33. Mecanov D. (2009). 'Arhitektonski konkursi na Novom Beogradu od 1947. do 1970. godine'. *Nasleđe* 10: 113-40.
34. Nedić S. (2012). 'Palata Beogradske zadruga'. *Nasleđe* 13: 49-57.
35. Nedović-Budić, Zorica, Sasha Tsenkova, and Peter Marcuse. 2006. 'The *Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 3-20.
36. Pavlović M. (2013). 'Knez Miloš i njegova Sava(Mala)'. *Kamenzind* 3: 33-36.
37. Peacock L. (2013). 'Sećanje na Luku Čelovića'. *Kamenzind* 1: 21-25.
38. Perić A. (2020). 'Public Engagement under Authoritarian Entrepreneurialism: The Belgrade Waterfront Project'. *Urban Research & Practice* 13 (2): 213-27.
39. Petrović J. (2008). 'Zgrada Zadužbine Luke Čelovića – Karađorđeva 65, Zagrebačka 1-9 i Gavrila Principa 16'. *Nasleđe* 9: 227-38.
40. Petrović M. i Backović V. (2009). 'Istraživanje susedstva u Novom Beogradu'. U *Diferencirana Susedstva Novog Beo-*

- grada*, ur. Zoran Erić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 63-86.
41. Petrović-Balubdžić M. (2017). 'Creating the Belgrade Waterfront Identity through a Prism of Architecture and Urban Planning Competitions'. *Spatium* (37): 74-81.
 42. Popović V. (2019). 'Beograd zbog rekonstrukcija više nije funkcionalan grad.' *Voice of America*. <https://www.glasamerike.net/a/beograd-zbog-rekonstrukcija-vi%C5%A1e-nije-funkcionalan-grad/4959476.html> (November 21, 2019).
 43. Ratkaj I. (2009). Prostorno-funkcionalna organizacija Beograda. Beograd: Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
 44. Roberts M. (2006). 'From "Creative City" to "No-Go Areas" – The Expansion of the Night-Time Economy in British Town and City Centres'. *Cities* 23 (5): 331-38.
 45. Samardžić N. (2009). 'Od prve moderne nezavisnosti do prve jugoslovenske integracije'. *Helsinki povelja* 131-132: 52-55.
 46. Slavković Lj. (2013). 'Beograd na političkoj volji'. *Kamenzind* 4: 6-15.
 47. Slavković. 2015. 'Belgrade Waterfront: An Investor's Vision of National Significance.' *Failed Architecture*. <https://failedarchitecture.com/belgrade-waterfront/> (November 1, 2020).
 48. Smith N.. (2002). 'New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy'. *Antipode* 34 (3): 427-50.
 49. Stojanović M. (2018). 'Savski Amfiteatar: Od društveno odgovornog socijalizma do surovog kapitalizma.' *Gradnja*. <https://www.gradnja.rs/savski-amfiteatar-od-drustveno-odgovornog-socijalizma-do-surovog-kapitalizma/> (November 24, 2020).
 50. Sýkora L. (2005). 'Gentrification in Post-Communist Cities'. In *Gentrification in a Global Context*, eds. Rowland Atkinson and Gary Bridge. Abingdon, UK: Taylor & Francis, 90-105.
 51. Sýkora L. i Bouzarovski S.. (2012). 'Multiple Transformations: Conceptualising the Post-Communist Urban Transition'. *Urban Studies* 49 (1): 43-60.
 52. Tsenkova S. (2006). 'Beyond Transitions: Understanding Urban Change in Post-Socialist Cities'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe, Contributions to Economics*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 21-50.

53. Tsenkova S. i Nedović-Budić Z. (2006). 'The Post-Socialist Urban World'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 349-66.
54. Vojković G., Miletić R. i Miljanović D. (2010). 'Savremeni demografsko-ekonomski procesi u prostoru beogradske aglomeracije'. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 90 (1): 215-35.
55. Vujošević M. i Nedović-Budić Z. (2006). 'Planning and Societal Context. The Case of Belgrade, Serbia'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 275-94.
56. Vujović S. (2014). 'Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije.' *Sociologija* 56 (2): 145-66.
57. Vujović S. i Petrović M. (2007). 'Belgrade's Post-Socialist Urban Evolution: Reflections by the Actors in the Development Process'. In *The Post-Socialist City, The GeoJournal Library*, ed. Kiril Stanilov. Dordrecht, Netherlands: Springer, 361-83.
58. Vuksanović-Macura Z. (2015). 'Bara Venecija i Savamala - željeznica i grad'. *Nasledje* (16): 9-26.
59. Zeković S., Maričić T. i Vujošević M. (2018). 'Megaprojects as an Instrument of Urban Planning and Development: Example of Belgrade Waterfront'. In *Technologies for Development*, eds. Silvia Hostettler, Samira Najih Besson, and Jean-Claude Bolay. Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 153-64.